
ГІСТАРЫЯГРАФІЯ. КРЫНІЦАЗНАЎСТВА І МЕТАДЫ ГІСТАРЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

А. В. БУРАЧОНАК

ВЫВУЧЭННЕ ГАНДЛЁВЫХ АДНОСІН НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ ХІХ — ПАЧАТКУ ХХ ст. (па матэрыялах «Аглядаў губерняў»)

Прааналізавана роля перыядычных выданняў мясцовых губернскіх статыстычных камітэтаў — «Аглядаў губерняў» — у вывучэнні гандлёвых адносін на тэрыторыі Беларусі ў канцы ХІХ — пачатку ХХ ст. Выяўлены інфармацыйны патэнцыял «Аглядаў...» для вывучэння такіх пытанняў, як набыццё гандлёвых дакументаў, таваразварот прадпрыемстваў, спецыялізацыя гандлю, грузаперавозкі, значэнне кірмашовага гандлю.

Role of local governorate statistics boards' periodicals — «Surveys of Governorates» — for studying trade in the territory of Belarus in the late XIX — early XX cent. is analyzed in the article. Information potential of the «Surveys...» to support analysis of such issues as getting permits, turnover of enterprises, trade specialization, freights, role of fairs was revealed.

Ключавыя словы: статыстычныя крыніцы; гандаль; таваразварот; кірмашы.

Keywords: statistical sources; trade; commodities turnover; trade fairs.

Традыцыйна на тэрыторыі Беларусі гандаль выконваў ролю своеасаблівага інтэгратора эканамічных намаганняў мясцовага насельніцтва, што надавала гэтай галіне прыярытэт у гаспадарчым развіцці назва-

---

Бурачонак Аляксандр Вячаслававіч — старшы выкладчык кафедры гісторыі Беларусі новага і навіейшага часу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдат гістарычных навук.

ных зямель. У гісторыі развіцця айчыннага гандлю адным з найбольш яскравых і насычаных з’яўляецца перыяд станаўлення капіталістычных адносін у грамадстве. Асаблівага росквіту гандлёвае прадпрымальніцтва на тэрыторыі Беларусі дасягнула ў канцы XIX — пачатку XX ст. У гэты час у беларускіх губернях Расійскай імперыі адбывалася ўкараненне крамавага гандлю, стварэнне абласных рынкаў з далейшым наладжаннем сувязей з агульнарасійскім рынкам, актыўны пераход да больш прагрэсіўнай формы гандлю, калі паміж вытворцам і спажыўцом з’яўляліся пасрэднікі — аптovyя і рознічныя гандляры і г. д.

Для ўсебаковага вывучэння развіцця гандлю на тэрыторыі Беларусі неабходна прааналізаваць шырокае кола гістарычных крыніц, асаблівае месца сярод якіх займаюць статыстычныя матэрыялы. Аднак пры выкарыстанні дадзенай групы крыніц па-за ўвагай некаторых даследчыкаў часам застаюцца перыядычныя выданні губернскіх статыстычных камітэтаў — «Агляды губерняў», якія даюць абагульненую тэкставую інфармацыю аб розных сферах сацыяльна-эканамічнага жыцця губерняў і часта змяшчаюць унікальныя звесткі. «Агляды губерняў» друкаваліся на тэрыторыі Беларусі з канца 1870-х гг. да пачатку Першай сусветнай вайны і, адпаведна, утрымлівалі статыстычныя даныя за гэты ж перыяд. Нягледзячы на тое што структура ўсіх «Аглядаў губерняў» была прыкладна аднолькавай, змест раздзелаў у выданнях па розных губернях звычайна меў спецыфічныя рысы.

Падраздзел, у якім прыводзілася інфармацыя аб развіцці гандлю ў пэўнай губерні, звычайна пачынаўся з колькасці гандлёвых пасведчанняў і білетаў, якія былі выдадзены прадпрымальнікам розных катэгорый. Варта патлумачыць, што з 1865 г., для таго каб атрымаць права займацца гандлёвай справай, прадпрымальнік павінен быў набыць пасведчанне (патэнт) — гільдзейскае ці прамысловае. Існавалі два віды гільдзейскіх пасведчанняў — першай і другой гільдыі. Прамысловыя пасведчанні падзяляліся на пяць відаў. У дадатак да пасведчання неабходна было на кожнае асобнае гандлёвае прадпрыемства набыць білет, за выключэннем тых выпадкаў, калі прадпрымальнік быў вызвалены ад білетнага збору [37, с. 159, 160].

Звесткі аб колькасці гандлёвых дакументаў, якія былі выдадзены прадпрымальнікам пэўных катэгорый, у выданнях па кожнай губерні прыводзяцца ў рознай форме. Напрыклад, у «Аглядах Мінскай губерні» дадзеная інфармацыя была прадстаўлена па ўсёй тэрыторыі губерні за справаздачны і два папярэднія гады [21, с. 10]; у «Аглядах Гродзенскай

губерні» змяшчаліся аналагічныя даныя па кожным павятовым горадзе і павеце, але толькі за справаздачны год [13, с. 7]. У «Аглядах Магілёўскай губерні» меліся звесткі аб колькасці выдадзеных гандлёвых дакументаў па кожным павеце за тры гады [29, с. 7, 8].

Даныя аб набытых прадпрымальнікамі пасведчаннях даюць магчымасць атрымаць толькі прыблізныя звесткі аб колькасці гандляроў у пэўнай губерні. Разам з тым дадзеныя звесткі дакладна паказваюць, колькі гандлёвых прадпрыемстваў дзейнічала ў кожнай губерні, а таксама даюць магчымасць ацаніць, наколькі добра быў развіты буйны, сярэдні і дробны гандаль. Такія звесткі былі прыведзены ў кожным выданні да 1898 г. З 1 студзеня 1899 г. набыло моц Палажэнне аб дзяржаўным прамысловым падатку, паводле якога падаткаабкладанне гандлёвай дзейнасці было пабудавана на спалучэнні традыцыйнай плацежнай сістэмы з элементамі прагрэсіўнага падаходнага падатку. Фактычна замест ранейшага падатку за права гандлю быў уведзены падатак на кожнае асобнае прадпрыемства. Усе гандлёвыя ўстановы былі падзелены на пяць разрадаў, для кожнага з якіх была вызначана пэўная сума падатковага збору [35, с. 491]. Акрамя звестак аб выдадзеных пасведчаннях для ўтрымання гандлёвых прадпрыемстваў (па вызначаных заканадаўствам разрадах) у выданнях «Аглядаў губерняў» з 1899 г. прыведзены даныя аб колькасці пасведчанняў на прамысловыя ўстановы, на склады пры гандлёвых прадпрыемствах, на асабістыя прамысловыя заняткі [17, с. 41; 27, с. 10, 11; 32, с. 18]. З дапамогай гэтага ўзнікае магчымасць атрымаць уяўленне аб колькасці і дынаміцы гандлёвых прадпрымальнікаў беларускіх губерняў у 1899—1913 гг.

На аснове звестак аб колькасці набытых гандлёвых дакументаў складальнікамі разглядаемых выданняў звычайна рабіліся высновы аб стане гандлёвай справы ў пэўнай губерні. Пры гэтым з выдання ў выданне такія выказванні маглі паўтарацца амаль даслоўна. Напрыклад, у «Аглядах Мінскай губерні» за 1878—1887 гг. адзначаецца, што гандаль па сваім характары нязначны і ў большасці сваёй — развозны і разносны [21, с. 10]. У выданнях за 1888—1895 гг. сцвярджаецца, што існуючы ў губерні гандаль больш падыходзіць да тыпу дробнага і абмяжоўваецца задавальненнем жыццёвых патрэб мясцовых жыхароў [24, с. 19]. Цяжка пагадзіцца ці не пагадзіцца з прыведзенымі высновамі, паколькі, папершае, прадстаўленыя лічбы даюць агульнае ўяўленне аб колькасці гандлёвых устаноў, а не аб іх таваразвароце. Па-другое, гандляры, асабліва дробныя, часцяком гандлявалі без набыцця адпаведнага патэнта. Так, у

1896 г. падчас адной з праверак падатковым інспектарам Мінскай губерні было выяўлена 65 несапраўдных гільдзейскіх і прамысловых пасведчанняў [1, арк. 56—63, 80, 82—90, 97—100, 102—105, 108—114]. Такім чынам, пазбягаючы аплаты падатковага збору, прадпрымальнікі не траплялі ў агульную статыстычную карціну губерні. І нават пасля таго, як падатковая інспекцыя ў некаторых беларускіх губернях стала больш пільна адсочваць парушэнні такога характару [5, с. 22, 23], інфармацыя аб выдачы гандлёвых дакументаў у пачатку ХХ ст. не заўжды адпавядала рэчаіснасці. Як адзначаецца ў «Аглядзе Магілёўскай губерні» за 1901 г., прычынай такой з’явы было тое, што далёка не ўсе гандлёвыя прадпрыемствы траплялі пад дзеянне Палажэння ад 8 чэрвеня 1898 г. і адпаведна не былі ўключаны ў афіцыйную статыстыку па губерні [33, с. 17].

Для больш дэтальнага вывучэння працэсу развіцця гандлёвых адносін на тэрыторыі Беларусі неабходна акрамя звестак аб колькасці набытых гандлёвых дакументаў мець даныя аб аб’ёме абаротаў і прыбытках гандлёвых прадпрыемстваў. Варта адзначыць, што такая інфармацыя змешчана ў «Аглядах...» не ўсіх беларускіх губерняў, а калі і прысутнічае, то не за ўсе гады выдання. Адсутнасць звестак у некаторых выданнях можна было б патлумачыць тым, што такія даныя ў Расійскай імперыі з’яўляліся камерцыйнай тайнай. Аднак з увядзеннем у адпаведнасці з Правіламі аб абкладанні гандлёвых і прамысловых прадпрыемстваў дадатковым зборам ад 15 студзеня 1885 г. раскладачнага і акцызнага збораў [38, с. 10] інфармацыя аб даходах і прыбытках гандлёвых прадпрымальнікаў стала адкрытай для больш шырокіх колаў грамадства. Нягледзячы на гэта, у «Аглядах Віленскай губерні» звесткі такога характару адсутнічаюць, па Віцебскай і Гродзенскай губернях яны прысутнічаюць у выданнях з 1894 г. [10, с. 18, 19; 14, с. 44], па Мінскай — толькі за 1894 г. [26, с. 26]. У апошнім выданні прыведзены звесткі аб аб’ёме абаротаў і прыбытках у грашовым выражэнні па ўсіх павятовых цэнтрах. Безумоўна, такія даныя вельмі каштоўныя, паколькі даюць магчымасць прааналізаваць ролю пэўнага павятовага горада ў развіцці гандлёвых адносін і ўвогуле атрымаць звесткі аб таваразвароце і прыбытках у гарадской мясцовасці Мінскай губерні. Акрамя гэтага, былі прыведзены даныя па размеркаванні абаротных капіталаў (з пазначэннем канкрэтнай сумы) па разнастайных гандлёвых кірунках — піцейныя дамы; гандаль лесам, мануфактурнымі таварамі і г. д. [26, с. 26, 27]. Аднак агульным недахопам названай інфармацыі з’яўляецца тое, што яна прыведзена толькі за 1894 г.

Найбольш каштоўнымі і поўнымі можна лічыць звесткі аб аб'ёме абаротаў і прыбытках па Магілёўскай губерні. З 1889 г. гэтыя даныя змяшчаліся ў дадатках, якія мелі назву «Ведамасць аб ліку і родзе гандлёвых устаноў у Магілёўскай губерні за [...] год». У такой ведамасці можна знайсці інфармацыю аб катэгорыях губернскіх гандлёвых прадпрыемстваў (крамы з мануфактурным таварам; лаўкі са шклом, посудам і парцалянавымі вырабамі; модныя крамы; аптэкі і інш.), аб іх колькасці, аб'ёме абаротаў і прыбытках па кожным павеце Магілёўскай губерні. Безумоўна, маючы такую інфармацыю па ўсіх губернях, можна было б сфарміраваць цэласнае ўяўленне аб стане гандлёвай справы на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX ст. Тым не менш запойніць існуючыя прабелы можна з дапамогай даных, якія змяшчаюць наступныя выданні: «Торговля и промышленность Европейской России по районам», «Записка о распределении раскладочного сбора по губерниям империи», «Статистические материалы к проекту об изменении положения о государственном промышленном налоге» і інш.

Цікавымі з'яўляюцца меркаванні складальнікаў разглядаемых выданняў аб прычынах нізкага ўзроўню развіцця гандлёвых адносін. Такая сітуацыя, на іх думку, была выклікана адсутнасцю значных капіталаў у мясцовага насельніцтва і яго нізкай прадпрымальнасцю, а таксама вялікай канцэнтрацыяй асоб яўрэйскага паходжання ў гэтай сферы эканомікі. Наогул, дадзенай этнічнай меншасці ў «Аглядах губерняў» надавалася шмат увагі пры аналізе гандлёвых адносін на тэрыторыі Беларусі. Так, у «Аглядзе Мінскай губерні» за 1887 г. адзначаецца, што яўрэйскія гандляры з дапамогай вялікай колькасці прыказчыкаў і агентаў скупалі ў хрысціянскага насельніцтва лес, збожжа і прадметы сельскагаспадарчай вытворчасці, паколькі самі такой прадукцыі не выраблялі [23, с. 20]. Падобнае становішча назіралася ў Віцебскай і Гродзенскай губернях [8, с. 7; 14, с. 37]. А ў «Аглядах Віленскай губерні» з 1897 г. быў нават уведзены спецыяльны раздзел — «Працэнтныя суадносіны яўрэйскіх гандляроў да астатніх нацыянальнасцей» [5, с. 23]. У «Аглядзе Магілёўскай губерні» за 1891 г. адзначаецца, што ўсе купцы першай гільдыі — выключна асобы яўрэйскага паходжання, і большасць з іх набылі такія дабрагія дакументы з адзінай мэтай — скарыстацца льготай, у адпаведнасці з якой можна пасяліцца па-за межамі пастаяннай яўрэйскай аселасці [30, с. 15]. Нельга не пагадзіцца з тым, што яўрэйскае насельніцтва складала абсалютную большасць у гандлёвай сферы ўсіх беларускіх губерняў. Аднак яўрэі не мелі ўласнай сельскагаспадарчай прадукцыі не таму, што

не хацелі (менавіта такі сэнс закладзены складавальнікамі розных выданняў), а па прычыне прыняцця 3 мая 1882 г. «Правілаў аб яўрэях». У адпаведнасці з названым заканадаўчым актам у рысе аселасці, у якую ўваходзілі 15 заходніх і паўднёвых губерняў Расійскай імперыі, для яўрэяў было прыпынена здзяйсненне купчых і закладных аперацый на нерухомыя маёнткі па-за межамі гарадоў і мястэчак [34, с. 181]. Менавіта таму прадстаўнікі дадзенай этнічнай меншасці ў якасці канала вертыкальнай стратыфікацыі выкарыстоўвалі перавагі эканамічнай дзейнасці (знаходжанне ў першай гільдыі), што давала ім не толькі магчымасць пакінуць рысу аселасці, але і павысіць сваё сацыяльнае становішча.

У падраздзеле аб развіцці гандлю прыведзены дастаткова грунтоўныя звесткі аб ролі чыгуначнага і рачнога транспарту ў развіцці гандлёвай сферы беларускіх губерняў. Безумоўна, неабходныя звесткі аб таварах, якія былі перавезены з дапамогай водных і чыгуначных шляхоў зносін, можна атрымаць са «Статистического сборника Министерства путей сообщения», што выдаваўся з 1877 г. Разам з тым толькі ў «Аглядах губерняў» можна знайсці спецыфічную інфармацыю, якая тычыцца пэўных відаў транспарту і грузаперавозак у межах беларускіх губерняў. Да такога роду інфармацыі можна аднесці згадванне аб праходжанні новай чыгункі праз пэўную губерню [22, с. 5], аб прычынах перавагі адных шляхоў зносін над іншымі [14, с. 40], аб ролі шляхоў зносін ва ўзбудненні некаторых гандлёвых цэнтраў [9, с. 11], аб працягласці чыгуначнай сеткі ў межах пэўнай губерні [23, с. 19, 20; 31, с. 10, 11] і інш.

Мадэрнізацыя транспартнай інфраструктуры садзейнічала росту знешняга гандлю беларускіх губерняў. Вялікім попытам як за мяжой, так і ў самой Расійскай імперыі ў час прамысловага пад'ёму карысталіся лес і рознага кшталту лясныя вырабы. Лесаматэрыялы з'яўляліся галоўным таварам экспарту з Мінскай губерні. Так, у 1901 г. з 35 млн пудоў грузаў, якія былі адпраўлены па чыгунцы з названай тэрыторыі, прыкладна 28,8 млн прыходзіліся на лесаматэрыялы [28, с. 13]. Дастаткова цікавыя і каштоўныя звесткі аб лясным гандлі ўтрымліваюцца ў «Аглядах Гродзенскай губерні», з якой лес у вялікім аб'ёме вывозіўся ў Мемель, Кёнігсберг і Данцыг, адкуль затым трапляў у Заходнюю Еўропу. У выданнях па дадзенай губерні за розныя гады можна знайсці даныя аб сярэднім кошце адной дзесяціны казённага лесу [14, с. 40], попыце на розныя тыпы лесу (таварны, дробны будаўнічы, дроўны) [18, с. 23], прычынах павелічэння ці змяншэння даходнасці ад продажу лесу [15, с. 34, 35; 19, с. 32].

Значнае месца ў «Аглядах губерняў» адведзена інфармацыі аб стане кірмашовага гандлю ў беларускіх губернях, якая дае магчымасць прааналізаваць ролю кірмашоў у развіцці гандлёвых адносін, прасачыць перыядычнасць іх правядзення, выявіць змены ў таваразвароце кірмашовага гандлю. Амаль ва ўсіх «Аглядах губерняў» адзначалася, што кірмашы, як правіла, былі нязначнымі па сваіх памерах [21, с. 11], а ў некаторых выданнях яны нават называліся словам «таржкі» [12, с. 13; 31, с. 10] (памяншальна-ласкальная форма ад рус. «торг»). Змяншэнне ролі кірмашовага гандлю адбывалася ў выніку будаўніцтва новых чыгунак і пераходу ад нерэгулярнага да пастаяннага крамава-лавачнага гандлю. Аднак, напрыклад, у гарадах Віцебскай губерні — Люцыне і Себежы — кірмашы працягвалі садзейнічаць развіццю мясцовага гандлю, паколькі адзначаныя населеныя пункты ў канцы XIX ст. былі аддалены ад чыгуначных і рачных шляхоў зносін [10, с. 12]. Аналізуючы стан кірмашовага гандлю, варта спыніцца на адной акалічнасці. Так, у «Аглядзе Віленскай губерні» за 1912 г. утрымліваюцца высновы складальніка выдання аб заняпадзе кірмашовага гандлю ў губерні [7, с. 26]. Разам з тым, калі звярнуцца да лічбаў, можна ўбачыць, што ў 1883 г. у Віленскай губерні адбылося 95 кірмашоў, на якія было прывезена тавараў на суму 516 тыс. руб., а прададзена — амаль на 379 тыс. руб. У 1912 г. у Віленскай губерні было праведзена 315 кірмашоў, тавараў прывезена на суму 2,35 млн руб., прададзена — на 1,46 млн руб. [3, с. 3; 7, с. 33]. Безумоўна, трэба ўлічваць, што кірмашы праходзілі нерэгулярна. Але павелічэнне колькасці кірмашоў больш чым у тры разы, а таваразвароту амаль у чатыры разы не дазваляе адназначна казаць аб заняпадзе кірмашовага гандлю ў дадзенай губерні. Таму некаторыя высновы складальнікаў асобных выданняў патрабуюць дадатковага аналізу і перагляду.

З прыведзенай у «Аглядах губерняў» інфармацыі можна даведацца пра асартымент на беларускіх кірмашах у канцы XIX — пачатку XX ст. Звычайна там можна было набыць сельскагаспадарчыя прадукты, хатнюю жывёлу і рамесніцкія вырабы. Існавалі і спецыялізаваныя кірмашы. Напрыклад, у Віленскай губерні ў 1889 г. адбылося 18 конных кірмашоў, у тым ліку ў мястэчку Жалудок Лідскага павета і горадзе Радашковічы Вілейскага павета [4, с. 11—12]. Звычайна жывёлу на такіх кірмашах набывалі замежныя камісіянеры з Кёнігсберга, Тьльзіта і Мемеля. Спецыялізаваных кірмашоў на тэрыторыі Беларусі існавала больш, але не ва ўсіх выданнях яны ўзгадваюцца. Так, у «Аглядах Магілёўскай губерні» не ўзгадваецца Гомельскі лясны кірмаш, які быў вядомы яшчэ з

1860-х гг. У канцы XIX ст. ён набыў выключнае значэнне для гандлю лесам з украінскімі губернямі. У 1900 г. абарот капіталаў на ім дасягнуў 3 млн руб. [2, с. 13]. У «Аглядах Мінскай губерні» адсутнічаюць звесткі аб Мінскім лясным кірмашы, абарот якога ў 1913 г. дасягнуў 20 млн руб. [2, с. 14]. Не ўзгадваецца ў апошнім выданні і новы на той час рынкавы інстытут на тэрыторыі Беларусі — біржа, — які стаў пераемнікам кірмашоў у ажыццяўленні аптовага гандлю.

У «Аглядах губерняў» акрамя характарыстыкі ўласна развіцця гандлёвых адносін прысутнічаюць звесткі аб стане крэдытнай справы ў пэўнай губерні. Такая інфармацыя змяшчалася менавіта ў падраздзеле аб развіцці гандлю, паколькі ў адпаведнасці з Палажэннямі ад 9 лютага 1865 г. і 8 чэрвеня 1898 г. крэдытная справа была аднесена ў плане падаткаабкладання да гандлёвай дзейнасці [37, с. 157—161; 36, с. 212, 213]. З прыведзеных даных можна даведацца аб узнікненні новых крэдытна-банкаўскіх устаноў [21, с. 11]; аб пазыкова-ашчадных аперацыях; памерах крэдытаў і сферах эканомікі, у якія яны накіроўваліся [16, с. 47], і г. д.

Такім чынам, «Агляды губерняў» з'яўляюцца важнай крыніцай у вывучэнні развіцця гандлёвых адносін на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX ст. Звесткі, прыведзеныя ў дадзеных статыстычных выданнях, даюць магчымасць атрымаць уяўленне аб колькасці гандляроў і гандлёвых прадпрыемствах, аб шляхах і кірунках беларускага экспарту — імарту і прыярытэце ў ім пэўнай прадукцыі, аб ролі кірмашоў у жыцці тагачасных жыхароў беларускіх губерняў і г. д. Разам з тым даныя, якія прадстаўлены ў выданнях па розных губернях, часта паміж сабой не суадносяцца, у выніку чаго ўзнікаюць інфармацыйныя праблемы. Таму для комплекснага вывучэння развіцця гандлёвых адносін на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў разглядаемы перыяд неабходна выкарыстоўваць багаты матэрыял «Аглядаў губерняў» у сукупнасці з данымі іншых крыніц, у тым ліку заканадаўчых, статыстычных, матэрыялаў прававодства і г. д.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Доклад податного инспектора о гильдейских и негильдейских торговых и промышленных предприятиях, сообщения податного инспектора о составленных протоколах на владельцев торгово-промышленных предприятий за торговлю без патентов, ответ казенной палаты об утверждении этих протоколов // Нац. ист. архив Беларуси. Ф. 358. Оп. 1. Д. 38.

2. *Михневич Л. М.* Торговля Белоруссии (1900—1970 гг.). Минск : Наука и техника, 1973.
3. Обзор Виленской губернии за 1883 год. Вильна, 1884.
4. Обзор Виленской губернии за 1889 год. Вильна, 1890.
5. Обзор Виленской губернии за 1897 год. Вильна, 1898.
6. Обзор Виленской губернии за 1899 год. Вильна, 1900.
7. Обзор Виленской губернии за 1912 год. Вильна, 1913.
8. Обзор Витебской губернии за 1883 год. Витебск, 1884.
9. Обзор Витебской губернии за 1887 год. Витебск, 1888.
10. Обзор Витебской губернии за 1888 год. Витебск, 1889.
11. Обзор Витебской губернии за 1894 год. Витебск, 1895.
12. Обзор Витебской губернии за 1895 год. Витебск, 1896.
13. Обзор Гродненской губернии за 1887 год. Гродно, 1888.
14. Обзор Гродненской губернии за 1894 год. Гродно, 1895.
15. Обзор Гродненской губернии за 1896 год. Гродно, 1897.
16. Обзор Гродненской губернии за 1897 год. Гродно, 1898.
17. Обзор Гродненской губернии за 1899 год. Гродно, 1900.
18. Обзор Гродненской губернии за 1901 год. Гродно, 1902.
19. Обзор Гродненской губернии за 1900 год. Гродно, 1901.
20. Обзор Гродненской губернии за 1903 год. Гродно, 1904.
21. Обзор Минской губернии за 1881 год. Минск, 1882.
22. Обзор Минской губернии за 1886 год. Минск, 1887.
23. Обзор Минской губернии за 1887 год. Минск, 1888.
24. Обзор Минской губернии за 1888 год. Минск, 1889.
25. Обзор Минской губернии за 1890 год. Минск, 1891.
26. Обзор Минской губернии за 1894 год. Минск, 1895.
27. Обзор Минской губернии за 1899 год. Минск, 1900.
28. Обзор Минской губернии за 1901 год. Минск, 1902.
29. Обзор Могилевской губернии за 1881 год. Могилев, 1882.
30. Обзор Могилевской губернии за 1891 год. Могилев, 1892.
31. Обзор Могилевской губернии за 1896 год. Могилев, 1897.
32. Обзор Могилевской губернии за 1900 год. Могилев, 1901.
33. Обзор Могилевской губернии за 1901 год. Могилев, 1902.
34. О приведении в действие Временных Правил о еврейх, 3 мая 1882 г., № 834 // Полн. собр. законов Рос. империи (ПСЗРИ). Собр. 3-е : в 33 т. СПб., 1886. Т. 2.
35. Положение о государственном промысловом налоге, 8 июня 1898 г., № 15601 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. СПб., 1901. Т. 18. Отд. 1. С. 489—515.
36. Положение о государственном промысловом налоге, 8 июня 1898 г., № 15601 (прил.) // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. СПб., 1901. Т. 18. Отд. 2. С. 210—220.
37. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 9 февр. 1865 г., № 41779 // ПСЗРИ. Собр. 2-е : в 55 т. СПб., 1867. Т. 40. Отд. 1. С. 157—175.
38. Правила об обложении торговых и промышленных предприятий дополнительным сбором (процентным и раскладочным), 15 янв. 1885 г., № 2664 // ПСЗРИ. Собр. 3-е : в 33 т. СПб., 1887. Т. 5. С. 10—12.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 12 чэрвеня 2014 г.